

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

कसमादेतील राजकीय नेतृत्व आणि लोकसहभाग : १९६० ते २०१९

रत्नाकर सुभाष वाघ

संशोधक विद्यार्थी, क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रा. डॉ. सुनिल एन. संदानशिव

संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साकी, जि. धुळे.

सारांश:

नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर भागातील कळवण, सटाणा/बागलाण, मालेगाव आणि देवळा या तालुक्यांचा एकत्रित निर्देश करण्यासाठी स्थानिक वापरात 'कसमादे' ही संज्ञा रूढ आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून २०१९ पर्यंत या परिसरातील राजकीय नेतृत्व, मतदारांचा सहभाग, पक्षीय स्पर्धा आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व यांची वाटचाल अनेक टप्प्यांतून झाली. प्रस्तुत शोध आलेखात अपलोड केलेल्या कसमादेच्या ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमीवरील प्रकरणाचा आधार घेऊन निवडणूक आयोगाचे अहवाल, २००८ चा परिसीमन आदेश, नाशिक जिल्हा प्रशासनाची माहिती आणि उपलब्ध अभ्याससाहित्य यांचे ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने परीक्षण केले आहे. अभ्यासातून असे दिसते की आरंभी काँग्रेसप्रधान राजकारण, त्यानंतर विरोधी पक्षांचा विस्तार, सहकार व शेतकरी प्रश्नावर आधारित नेतृत्व आणि १९९० नंतर बहुपक्षीय स्पर्धा असे परिवर्तन घडले. कळवण व बागलाणमधील आदिवासी प्रतिनिधित्व, मालेगावमधील शहरी-अल्पसंख्याक राजकारण आणि देवळा-चांदवड पट्ट्यातील कृषिकेंद्रित अपेक्षा यांनी स्वतंत्र राजकीय प्रवाह निर्माण केले. लोकसहभाग वाढला असला तरी घराणेशाही, गटबाजी, संसाधनांचा असमान वापर आणि विकासातील विषमता ही आव्हाने कायम आहेत.

मुख्य संबोध: कसमादे, राजकीय नेतृत्व, लोकसहभाग, निवडणूक राजकारण, आदिवासी प्रतिनिधित्व, सामाजिक समीकरणे, स्थानिक स्वराज्य, ग्रामीण राजकारण.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक राजकारणाचे आकलन केवळ राज्यस्तरीय पक्ष आणि नेत्यांच्या अभ्यासातून पूर्ण होत नाही. तालुका, बाजारपेठ, सहकारी संस्था, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, नगरपालिका आणि विधानसभा मतदारसंघ या स्तरांवर निर्माण होणाऱ्या नेतृत्वातून राजकीय प्रक्रिया प्रत्यक्ष आकार घेते. कसमादे परिसर हे याचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे. अपलोड केलेल्या प्रकरणात कसमादे ही संज्ञा कळवण, सटाणा, मालेगाव आणि देवळा या नावांच्या आद्याक्षरांपासून तयार झाल्याचे नमूद आहे. डोंगराळ आदिवासी पट्टा, बागलाणचा किल्ले व व्यापारी मार्गाचा इतिहास, मालेगावचे शहरी-औद्योगिक स्वरूप आणि देवळा परिसरातील शेतीप्रधान जीवन यांमुळे हा प्रदेश अंतर्गतदृष्ट्या विविध आहे.¹

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

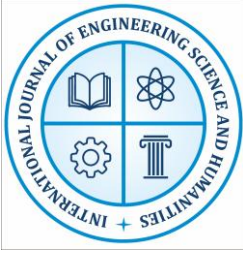
१९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर विकासाचे नियोजन, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विस्तार, सहकारी चळवळ, कृषीबाजार, सिंचन आणि निवडणूक स्पर्धा यांच्या माध्यमातून नव्या नेतृत्वाला संधी मिळाली. सुरुवातीला काँग्रेसचे संस्थात्मक वर्चस्व असले तरी पुढील दशकांत समाजवादी, जनता, डावे, शिवसेना, भारतीय जनता पक्ष, राष्ट्रवादी काँग्रेस, शेतकरी संघटना, अपक्ष आणि स्थानिक आघाड्यांनी राजकीय अवकाश विस्तारला. २००८ च्या परिसीमनामुळे मालेगाव मध्य व बाह्य असे मतदारसंघ स्पष्ट झाले, बागलाण व कळवण अनुसूचित जमातींसाठी राखीव राहिले आणि देवळा तालुका चांदवड मतदारसंघात समाविष्ट झाला.^२ त्यामुळे १९६० ते २०१९ या कालखंडाचा अभ्यास करताना आजच्या सीमा संपूर्ण भूतकाळावर लादणे अयोग्य ठरते. प्रस्तुत लेख या बदलत्या सीमांची जाणीव ठेवून नेतृत्व, लोकसहभाग आणि सामाजिक प्रश्नांचा परस्परसंबंध समजावतो.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे:

१. कसमादे परिसरातील राजकीय नेतृत्वाची १९६० ते २०१९ मधील वाटचाल अभ्यासणे.
 २. मतदारांचा निवडणूक, आंदोलन, स्थानिक संस्था आणि सार्वजनिक चर्चेतील सहभाग समजून घेणे.
 ३. पक्षीय स्पर्धा, सत्तांतर आणि मतदारसंघांच्या पुनर्रचनेमुळे झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
 ४. आदिवासी, शेतकरी, ग्रामीण-शहरी, धार्मिक, जातीय, महिला आणि युवक घटकांच्या प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास करणे.
 ५. सहकारी संस्था, कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांची नेतृत्वनिर्मितीतील भूमिका स्पष्ट करणे.
 ६. राजकीय प्रक्रियेतील सकारात्मक उपलब्धी, मर्यादा आणि पुढील लोकशाही आव्हाने अधोरेखित करणे. अभ्यासाचा कालखंड १९६० ते २०१९ च्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीपर्यंत आहे.
- भौगोलिकदृष्ट्या कळवण, बागलाण/सटाणा, मालेगाव आणि देवळा हे केंद्रस्थानी आहेत. तथापि, राजकीय सीमा प्रशासकीय सीमांशी नेहमी जुळत नाहीत. २००८ च्या परिसीमन आदेशानुसार बागलाण तालुका ११६-बागलाण (अ.ज.) मतदारसंघात, कळवण व सुरगाणा ११७-कळवण (अ.ज.) मतदारसंघात, देवळा व चांदवड ११८-चांदवडमध्ये, तर मालेगावचे क्षेत्र ११४-मालेगाव मध्य, ११५-मालेगाव बाह्य आणि काही महसुली मंडळांच्या बाबतीत ११३-नांदगावमध्ये विभागले गेले.^३ म्हणून कसमादे ही सांस्कृतिक-प्रादेशिक संज्ञा आहे, ती एकच निवडणूक मतदारसंघ नाही.

कसमादेची राजकीय-भौगोलिक रचना:

भाग	२००८ नंतरचा प्रमुख विधानसभा मतदारसंघ	स्वरूप/टीप
कळवण	११७-कळवण (अ.ज.)	कळवण व सुरगाणा तालुके, आदिवासी राखीव

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

भाग	२००८ नंतरचा प्रमुख विधानसभा मतदारसंघ	स्वरूप/टीप
सटाणा/बागलाण	११६-बागलाण (अ.ज.)	संपूर्ण बागलाण तालुका, आदिवासी राखीव
मालेगाव	११४-मध्य, ११५-बाह्य, काही भाग ११३-नांदगाव	शहरी, ग्रामीण व निमशहरी विभागणी
देवळा	११८-चांदवड	देवळा व चांदवड तालुके

स्रोत : भारत निवडणूक आयोग, मतदारसंघ परिसीमन आदेश, २००८, महाराष्ट्र विभाग.^४

ही रचना स्वतःच कसमादेच्या राजकीय विविधतेचे निदर्शक आहे. कळवण-सुरगाणा पट्ट्यात वनहक्क, जमीन, पाणी, आरोग्य, रस्ते, आश्रमशाळा आणि आदिवासी कल्याण हे प्रश्न प्राधान्याने येतात. बागलाणमध्ये आदिवासी प्रतिनिधित्वासोबत कांदा, द्राक्ष, सिंचन, बाजारभाव आणि सीमाभागातील वाहतूक महत्त्वाची ठरते. मालेगाव मध्यचे शहरी, कामगार आणि अल्पसंख्याकबहुल स्वरूप मालेगाव बाह्यच्या ग्रामीण-कृषी रचनेपेक्षा वेगळे आहे. देवळा-चांदवड क्षेत्रात पाणी, दुष्काळ, कांदा उत्पादन, बाजारव्यवस्था व ग्रामीण पायाभूत सुविधा हे नेतृत्वाचे प्रमुख आधार बनतात. त्यामुळे 'कसमादेचे राजकारण' हा एकसंध प्रवाह नसून परस्परांशी जोडलेल्या अनेक स्थानिक राजकारणांचा समूह आहे.

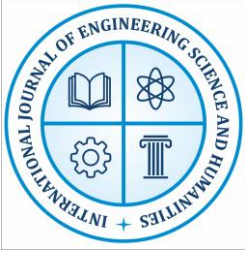
राजकीय नेतृत्वाची कालखंडनिहाय वाटचाल:

• १९६० ते १९७७ - काँग्रेसचे वर्चस्व आणि विकासाभिमुख नेतृत्व:

राज्यनिर्मितीनंतरच्या पहिल्या टप्प्यात काँग्रेसकडे संघटनात्मक जाळे, स्वातंत्र्यचळवळीचा वारसा आणि प्रशासनाशी संवाद साधण्याची क्षमता होती. ग्रामीण भागात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, सहकारी संस्था आणि बाजार समित्या या नेतृत्वनिर्मितीच्या शाळा बनल्या. रस्ते, शाळा, पाणीपुरवठा, आरोग्यकेंद्रे, वीज आणि सिंचनासाठी शासनाशी संपर्क साधणारा नेता प्रभावी मानला जाई. या काळातील लोकसहभाग प्रामुख्याने मतदान, ग्रामसभा, सहकारी संस्थांचे सभासदत्व आणि नेत्यामार्फत मागण्यांचे सादरीकरण या स्वरूपाचा होता.^५ कळवणमधील आदिवासी प्रश्न आणि मालेगावमधील शहरी-व्यापारी प्रश्न वेगळे असले तरी विकाससाधनांचे वितरण हा समान राजकीय धागा होता. काँग्रेसचे वर्चस्व स्थैर्य देणारे होते, परंतु स्पर्धेचा अभाव, स्थानिक गटांवर अवलंबित्व आणि सत्तेचे काही नेत्यांभोवती केंद्रीकरण ही त्याची बाधक बाजू होती.

• १९७७ ते १९९० - विरोधी राजकारण आणि संघटनांचा विस्तार:

आणीबाणीनंतर देशभर निर्माण झालेल्या विरोधी वातावरणाचा परिणाम उत्तर महाराष्ट्रावरही झाला. जनता प्रवाह, समाजवादी विचार, डावे संघटन, शेतकरी चळवळी आणि स्थानिक अपक्ष यांनी काँग्रेसविरोधी

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

अवकाश निर्माण केला. कळवण-सुरगाणा पट्ट्यात जमीन, वन, मजुरी आणि आदिवासी हक्कांवर आधारित संघटनात्मक राजकारणाला आधार मिळाला. शेतमालाच्या किमती, कर्ज, वीजदर आणि पाणी या प्रश्नांमुळे शेतकरी वर्ग अधिक राजकीय झाला. या टप्प्यात निवडणूक हे लोकसहभागाचे एकमेव माध्यम राहिले नाही, मोर्चे, निवेदने, रास्ता रोको, सहकारी संस्थांतील निवडणुका आणि पक्षबाह्य आंदोलनांनीही दबाव निर्माण केला. यामुळे नेतृत्व अधिक स्पर्धात्मक झाले, पण आंदोलनातील ऊर्जा दीर्घकालीन संस्थात्मक धोरणात रूपांतरित होणे नेहमी शक्य झाले नाही.

• १९९० ते २००८ : बहुपक्षीय स्पर्धा आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रे:

१९९० नंतर शिवसेना-भाजपचा ग्रामीण व निमशहरी विस्तार, काँग्रेसमधील गटबाजी आणि १९९९ मध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेसची निर्मिती यामुळे स्पर्धा बहुकोनी झाली. उमेदवाराची वैयक्तिक प्रतिमा, स्थानिक संपर्क, सहकारी संस्था, आर्थिक साधने, जातीय-सामाजिक आधार आणि पक्षाचे चिन्ह यांचे मिश्रण निकाल ठरवू लागले. मालेगावमध्ये शहर व ग्रामीण परिसरांचे राजकीय मुद्दे अधिक स्पष्टपणे वेगळे दिसू लागले. शहरात वस्त्रोद्योग, नागरी सुविधा, रोजगार आणि समुदायाधारित प्रतिनिधित्व महत्त्वाचे ठरले, बाह्य भागात शेती, पाणी आणि रस्ते केंद्रस्थानी राहिले. बागलाण व देवळ्यात बाजार समित्या, कांदा-द्राक्ष अर्थव्यवस्था आणि स्थानिक संस्थांतील नियंत्रण हे नेतृत्वाच्या प्रभावाचे स्रोत झाले. बहुपक्षीय स्पर्धेमुळे मतदारांना पर्याय मिळाले, परंतु पक्षांतर, तात्पुरत्या आघाड्या आणि व्यक्तिकेंद्रित गटबाजीही वाढली.^६

• २००८ ते २०१९ - परिसीमन, नवे मतदारसंघ आणि डिजिटल राजकारण:

२००८ च्या परिसीमनाने प्रतिनिधित्वाची चौकट बदलली. मालेगाव मध्य व बाह्य विभागांमुळे शहरी आणि ग्रामीण प्रश्नांसाठी स्वतंत्र राजकीय मंच निर्माण झाला. देवळा चांदवडशी जोडल्याने त्याच्या स्थानिक मागण्यांना व्यापक मतदारसंघीय समीकरणात स्थान शोधावे लागले. बागलाण आणि कळवणच्या राखीव स्वरूपामुळे आदिवासी नेतृत्वाला वैधानिक प्रतिनिधित्व मिळाले, मात्र राखीव जागा म्हणजे सर्व प्रश्न आपोआप सुटले असा अर्थ होत नाही. पक्षांची निवड, उमेदवाराची सामाजिक स्वीकारार्हता आणि स्थानिक कामगिरी महत्त्वाची राहिली. २०१० नंतर मोबाईल, समाजमाध्यमे आणि डिजिटल प्रचारामुळे युवकांचा चर्चेतील सहभाग वाढला. संदेशांचा वेग आणि नेत्यांपर्यंत पोहोच वाढली, त्याचवेळी अपूर्ण माहिती, भावनिक ध्रुवीकरण आणि प्रचारातील असमान आर्थिक क्षमता ही नवी आव्हाने निर्माण झाली.

• नेतृत्वाचे सामाजिक आधार:

कसमादेतील नेतृत्वाला एकच सामाजिक आधार नाही. कळवण आणि बागलाणमध्ये अनुसूचित जमातींचे प्रतिनिधित्व संवैधानिक आरक्षणामुळे दृश्यमान झाले. यामुळे स्थानिक आदिवासी कार्यकर्त्यांना विधानसभा स्तरावर जाण्याचा मार्ग खुला झाला. मात्र प्रभावी प्रतिनिधित्वासाठी पक्षसंघटना, आर्थिक साधने, शिक्षण, प्रशासकीय कौशल्य आणि ग्रामस्तरीय जाळे आवश्यक राहते. आदिवासी मतदारांना एकसंध गट मानणे चुकीचे आहे, गाव, उपजमात, स्थानिक प्रश्न, उमेदवार आणि संघटनात्मक निष्ठा यांनुसार त्यांचे निर्णय बदलू शकतात.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

देवळा, बागलाण आणि मालेगाव बाह्य परिसरातील शेतकरी राजकारणात कांदा, द्राक्ष, डाळिंब, बाजारभाव, निर्यात धोरण, वाहतूक, वीज आणि सिंचन हे प्रश्न निर्णायक ठरतात. बाजारातील चढउतारांचा थेट परिणाम उत्पन्नावर होत असल्यामुळे शेतकरी संघटना आणि बाजार समित्यांतील नेतृत्वाला राजकीय महत्त्व प्राप्त होते.⁷ मालेगाव मध्यचे सामाजिक स्वरूप वेगळे असून नागरी सेवा, वस्त्रोद्योग, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, कायदा-सुव्यवस्था आणि अल्पसंख्याक प्रतिनिधित्व यांना अधिक महत्त्व असते. धार्मिक ओळख राजकीय संघटनांचे साधन होऊ शकते, तरी सर्व मतदारांना एकाच दिशेने मतदान करणारा समूह समजणे विश्लेषणदृष्ट्या अनुचित आहे.

प्रमुख पक्ष, संघटना आणि नेतृत्वनिर्मिती:

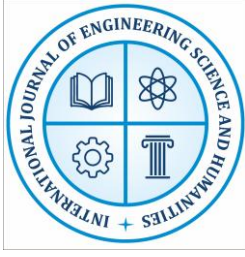
काँग्रेसने आरंभी ग्रामस्तरापासून जिल्हास्तरापर्यंत संघटन आणि विकासाच्या प्रवेशद्वारांवर प्रभाव ठेवला. पुढे राष्ट्रवादी काँग्रेसने सहकार, स्थानिक नेते आणि ग्रामीण जाळ्यांच्या आधारावर प्रभाव निर्माण केला. शिवसेनेने मालेगाव बाह्य व ग्रामीण भागात संघटन, स्थानिक अस्मिता आणि कार्यकर्ताकेंद्रित राजकारणातून स्थान मजबूत केले, भारतीय जनता पक्षाने बागलाण व देवळा-चांदवड पट्ट्यात संघटनात्मक विस्तार आणि राज्य-राष्ट्रीय नेतृत्वाच्या जोडणीचा उपयोग केला. कळवणमध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष आणि आदिवासी-श्रमिक चळवळींचा दीर्घकाळ प्रभाव दिसतो. मालेगाव मध्यमध्ये जनता दल/जनता दल (धर्मनिरपेक्ष), काँग्रेस आणि पुढे एआयएमआयएमसारख्या पक्षांना स्थानिक सामाजिक रचनेत अवकाश मिळाला.

या बहुपक्षीयतेची साधक बाजू म्हणजे मतदारांना पर्याय, सत्ताधाऱ्यांवर नियंत्रण आणि विविध प्रश्नांना प्रतिनिधित्व. बाधक बाजू म्हणजे वैचारिक सातत्यापेक्षा उमेदवारी, गट, नातेसंबंध आणि सत्तेची शक्यता महत्त्वाची होणे. पक्षांतरामुळे मतदारांच्या जनादेशाचा अर्थ बदलू शकतो. स्थानिक आघाड्या विकासासाठी व्यवहार्य ठरू शकतात, परंतु पारदर्शक कार्यक्रम नसल्यास त्या केवळ सत्तावाटपाचे साधन बनतात.

❖ निवडणूक प्रवाह : २०१९ चे निदर्शक उदाहरण

२०१९ ची विधानसभा निवडणूक कसमादेतील विविध राजकीय प्रवाह एकाच वेळी दाखवते. पुढील तक्त्यातील मतसंख्या त्या निवडणुकीपुरती असून भिन्न मतदारसंघांच्या आकारांची थेट तुलना करण्याऐवजी स्पर्धेचे स्वरूप समजण्यासाठी वापरली आहे.

मतदारसंघ	विजयी उमेदवार	पक्ष	मते	प्रमुख प्रतिस्पर्धी	विजयांतर
११४ मालेगाव मध्य	मोहम्मद इस्माईल अब्दुल खालिक	AIMIM	1,17,242	आसिफ शेख रशीद (काँग्रेस)	38,519
११५ मालेगाव बाह्य	दादाजी दगडू भुसे	शिवसेना	1,21,252	तुषार शेवाळे (काँग्रेस)	47,684

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

मतदारसंघ	विजयी उमेदवार	पक्ष	मते	प्रमुख प्रतिस्पर्धी	विजयांतर
११६ बागलाण (अ.ज.)	दिलीप मंगळू बोरसे	भाजप	94,683	दीपिका चव्हाण (राष्ट्रवादी)	33,694
११७ कळवण (अ.ज.)	नितीन अर्जुन पवार	राष्ट्रवादी	86,877	जीवा पांडू गावित (माकप)	6,596
११८ चांदवड (देवळ्यासह)	राहुल दौलतराव आहेर	भाजप	1,03,454	शिरीषकुमार कोतवाल (काँग्रेस)	27,744

स्रोत : भारत निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०१९ सांख्यिकीय अहवाल, अधिकृत मतदारसंघ रचना—परिसीमन आदेश २००८.^८

कळवणमधील अल्प विजयांतर राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि माकप यांच्यातील जवळची स्पर्धा दाखवते, त्यामुळे आदिवासी पट्ट्यात एकाच पक्षाचे निर्विवाद वर्चस्व असल्याचे म्हणता येत नाही. बागलाण आणि देवळा समाविष्ट असलेल्या चांदवडमध्ये भाजपचे यश वेगळ्या संघटनात्मक आधाराचे निदर्शक आहे. मालेगाव मध्य व बाह्यचे निकाल एकाच तालुक्यात दोन भिन्न राजकीय समाजरचना असल्याचे स्पष्ट करतात. मध्य भागात एआयएमआयएमचे यश शहरी-अल्पसंख्याक प्रतिनिधित्वाशी जोडलेले दिसते, तर बाह्य भागात शिवसेनेचे ग्रामीण नेतृत्व प्रभावी ठरले. ही विविधता कसमादेतील मतदार पक्षापेक्षा स्थानिक प्रश्न आणि प्रतिनिधीच्या उपलब्धतेलाही महत्त्व देतात, असा विवेकी निष्कर्ष सुचवते, मात्र मतदारांच्या वैयक्तिक प्रेरणांचा दावा करण्यासाठी स्वतंत्र सर्वेक्षण आवश्यक आहे.

आदिवासी प्रतिनिधित्व आणि लोकसहभाग:

कळवण व बागलाण मतदारसंघ अनुसूचित जमातींसाठी राखीव असल्याने आदिवासी नेतृत्वाला प्रतिनिधित्वाची औपचारिक हमी मिळते. कळवणमध्ये दीर्घकाळ कार्यरत डावे व आदिवासी संघटनात्मक प्रवाह आणि मुख्य प्रवाहातील पक्ष यांच्यातील स्पर्धेमुळे जमीन, वनहक्क, रोजगार हमी, कुपोषण, आश्रमशाळा, रस्ते व आरोग्य हे प्रश्न निवडणूक चर्चेत टिकून राहिले. लोकसहभाग येथे मतदानाबरोबर मोर्चा, ग्रामसभा, वनहक्क दावे, सामूहिक निवेदन आणि संघटनात्मक सभामधून प्रकटतो.^९ या प्रक्रियेची सकारात्मक बाजू म्हणजे वंचित प्रश्नांची सार्वजनिक नोंद, मर्यादा म्हणजे योजनांच्या अंमलबजावणीत प्रशासकीय विलंब, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती आणि नेतृत्वाचे पक्षीय अवलंबित्व.

शेतकरी, सहकार आणि ग्रामीण सत्ता:

कसमादेची अर्थव्यवस्था शेतीशी जोडलेली असल्याने राजकीय नेतृत्वाचे मूल्यमापन पाणी, वीज, बाजारभाव, साठवण, वाहतूक आणि कर्ज या निकषांवर होते. चणकापूर, गिरणा व पुनदसारख्या जलस्रोतांचा उल्लेख अपलोड केलेल्या प्रकरणात आहे, परंतु सिंचनाचा लाभ सर्व भागांना समान मिळत नाही.^{१०} कांदा आणि

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

द्राक्ष उत्पादकांचे प्रश्न राज्य व केंद्राच्या निर्यात, आयात आणि बाजार हस्तक्षेप धोरणांशी जोडलेले असल्यामुळे स्थानिक नेतृत्वाला बहुस्तरीय शासनाशी संवाद साधावा लागतो. सहकारी संस्था आणि बाजार समित्या आर्थिक सेवा देतात, तसेच कार्यकर्ते, मतदार व संसाधनांचे जाळे निर्माण करतात. त्यामुळे त्या लोकशाही सहभागाच्या संस्था आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रे-दोन्ही असू शकतात. पारदर्शकता, सभासदांचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि नियमित निवडणुका असतील तर सहकार नेतृत्वनिर्मितीला बळ देतो, अन्यथा काही गटांचे वर्चस्व स्थिर करतो.

महिला आणि युवकांचा सहभाग:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षणामुळे महिलांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिका स्तरावर औपचारिक प्रवेश मिळाला. या प्रक्रियेमुळे पाणी, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि महिला सुरक्षेचे प्रश्न स्थानिक कार्यक्रमात अधिक दृश्यमान झाले. तथापि, काही ठिकाणी निर्वाचित महिलांच्या वतीने पुरुष नातेवाईक निर्णय घेतात, ही प्रतिनिधित्वाची मर्यादा आहे. म्हणून केवळ जागांची संख्या नव्हे, तर बैठकीतील उपस्थिती, स्वतंत्र निर्णय, अर्थसंकल्पावरील प्रभाव आणि प्रशासनाशी संवाद यांवर वास्तविक सक्षमीकरण मोजले पाहिजे.

युवकांचा सहभाग पारंपरिक पक्षशाखा, विद्यार्थी संघटना, क्रीडा मंडळे, सामाजिक संस्था आणि २०१० नंतर डिजिटल माध्यमांतून वाढला. ऑनलाइन प्रचाराने माहितीचा प्रसार जलद केला, स्थानिक प्रश्नांचे छायाचित्र किंवा व्हिडिओ त्वरित सार्वजनिक होऊ लागले. परंतु सत्यापनाविना संदेश, द्वेषपूर्ण मजकूर आणि व्यक्तिपूजक प्रचार लोकशाही चर्चेची गुणवत्ता कमी करू शकतो. युवकांना केवळ प्रचारक न ठेवता ग्रामविकास नियोजन, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि माहिती अधिकाराच्या वापरात सहभागी करणे आवश्यक आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका:

ग्रामपंचायत आणि नगरपालिका या नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनाला सर्वाधिक जवळच्या संस्था आहेत. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, रस्ते, प्रकाशव्यवस्था, आरोग्य, स्थानिक कर आणि विकासकामांमुळे त्यांची निवडणूक तीव्र स्पर्धेची असते. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद शिक्षण, ग्रामीण रस्ते, आरोग्य आणि कल्याणकारी योजनांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या संस्थांमधून तयार झालेले नेतृत्व पुढे विधानसभा किंवा पक्षसंघटनेत प्रवेश करते. साधक बाजू म्हणजे निर्णयप्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण आणि नव्या सामाजिक घटकांना संधी. बाधक बाजू म्हणजे निधीवरील अवलंबित्व, प्रशासकीय हस्तक्षेप, अविश्वास ठरावांची अस्थिरता आणि विकासकामांचे पक्षीय वाटप. ग्रामसभा नियमित, माहितीपूर्ण आणि सर्वसमावेशक असेल तर लोकसहभाग निवडणुकीपलीकडे जातो.

❖ राजकीय प्रक्रियेचे साधक पैलू

- बहुपक्षीय स्पर्धेमुळे मतदारांना पर्याय मिळाले आणि सत्तांतराची शक्यता वाढली.
- अनुसूचित जमातींसाठी राखीव मतदारसंघांमुळे आदिवासी नेतृत्वाला विधानसभेत प्रवेश मिळाला.

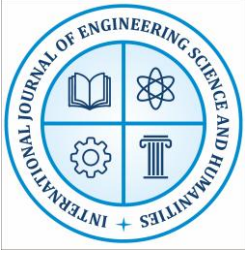
International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

- स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षणांमुळे महिला आणि वंचित घटकांचे औपचारिक प्रतिनिधित्व विस्तारले.
- शेतकरी, आदिवासी आणि नागरी प्रश्न आंदोलन व निवडणूक या दोन्ही मार्गांनी सार्वजनिक अजेंड्यावर आले.
- सहकारी संस्था, बाजार समित्या आणि ग्रामसंस्था यांनी नेतृत्वाच्या प्रशिक्षणासाठी स्थानिक मंच निर्माण केले.
- डिजिटल माध्यमांनी नागरिक-प्रतिनिधी संवाद वेगवान केला आणि स्थानिक समस्यांची दृश्यता वाढवली.¹¹

❖ राजकीय प्रक्रियेच्या मर्यादा:

१. कसमादेतील राजकीय स्पर्धा वाढली असली तरी तिचा अर्थ नेहमी कार्यक्रमाधारित राजकारण असा होत नाही. काही ठिकाणी घराणेशाही, व्यक्तिकेंद्रित गट, पक्षांतर आणि उमेदवारीसाठी आर्थिक सामर्थ्य यांचा प्रभाव राहतो.
 २. निवडणूक काळातील जातीय किंवा धार्मिक ध्रुवीकरण दीर्घकालीन सामाजिक सलोख्यास बाधा आणू शकते.
 ३. विकासकामांचे श्रेयवाद, निधीचे असमान वितरण आणि दुर्गम भागांकडे दुर्लक्ष यामुळे प्रतिनिधित्वाबद्दल असंतोष निर्माण होतो.
 ४. कृषी व आदिवासी प्रश्न निवडणुकीत वारंवार मांडले जात असले तरी त्यांच्या संरचनात्मक उपायांसाठी सातत्यपूर्ण धोरण आवश्यक आहे.
 ५. पारदर्शक पक्षनिधी, उमेदवारांची सार्वजनिक उत्तरदायित्व सभा, ग्रामसभेची मजबुती आणि स्थानिक माहितीचे खुले प्रकाशन याशिवाय लोकसहभाग केवळ मतदानापुरता मर्यादित राहण्याचा धोका आहे. थोडक्यात १९६० ते २०१९ या सहा दशकांत कसमादे परिसरातील राजकीय प्रक्रिया एकपक्षीय वर्चस्वापासून बहुपक्षीय स्पर्धेकडे, निवडक प्रतिष्ठित नेतृत्वापासून विविध सामाजिक प्रतिनिधित्वाकडे आणि पारंपरिक प्रचारापासून डिजिटल संवादाकडे सरकली. या परिवर्तनाला राज्यनिर्मितीनंतरचा विकास, स्थानिक स्वराज्याचा विस्तार, सहकार, शेतकरी व आदिवासी आंदोलने, पक्षीय पुनर्रचना आणि २००८ चे परिसीमन कारणीभूत ठरले. कळवण-बागलाणचा आदिवासी पट्टा, मालेगावचे शहरी व ग्रामीण राजकारण आणि देवळा-चांदवडचा कृषिकेंद्रित प्रदेश यांनी स्वतंत्र नेतृत्वप्रकार घडवले. त्यामुळे कसमादेचे राजकारण एका जात, पक्ष किंवा व्यक्तीच्या चौकटीत समजता येत नाही.
- या प्रक्रियेची सकारात्मक बाजू म्हणजे वाढलेली स्पर्धा, प्रतिनिधित्व, प्रश्नाधारित आंदोलन आणि नव्या घटकांचा सहभाग. नकारात्मक बाजू म्हणून घराणेशाही, गटबाजी, पक्षांतर, आर्थिक विषमता, ध्रुवीकरण आणि विकासातील प्रादेशिक असमतोल कायम आहेत. पुढील काळात लोकसहभागाचा अर्थ केवळ मतदान न मानता ग्रामसभा, स्थानिक नियोजन, माहिती अधिकार, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि निवडून

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

आलेल्या प्रतिनिधींच्या सार्वजनिक उत्तरदायित्वाशी जोडणे गरजेचे आहे. अशा सहभागातूनच कसमादेतील नेतृत्व अधिक समावेशक, पारदर्शक आणि विकासाभिमुख होऊ शकेल.

निष्कर्ष:

१. कसमादे ही एकच निवडणूक प्रशासकीय एकक नसून चार तालुक्यांच्या ऐतिहासिक-सांस्कृतिक संबंधातून निर्माण झालेली प्रादेशिक संज्ञा आहे.
२. १९६० नंतरचे काँग्रेसप्रधान राजकारण क्रमशः बहुपक्षीय आणि स्थानिक नेतृत्वकेंद्रित बनले.
३. २००८ चे परिसीमन हा निर्णायक टप्पा ठरला, त्याने मालेगावची शहरी-ग्रामीण विभागणी आणि देवळ्याची चांदवडशी जोडणी स्पष्ट केली.
४. कळवण आणि बागलाणमधील आदिवासी आरक्षणाने प्रतिनिधित्व वाढवले, तरी स्थानिक समस्यांच्या निराकरणासाठी संघटनात्मक दबाव आवश्यक राहिला.
५. मालेगाव मध्य आणि बाह्य मतदारसंघ एकाच तालुक्यातील भिन्न सामाजिक व राजकीय प्रवाह दर्शवतात.
६. कांदा, द्राक्ष, पाणी, वीज आणि बाजारभाव या प्रश्नांनी ग्रामीण नेतृत्वाच्या वैधतेवर सातत्याने प्रभाव टाकला.
७. स्थानिक स्वराज्य आणि सहकारी संस्था नेतृत्वनिर्मितीचे मंच आहेत, त्याचवेळी त्या स्थानिक गटसत्तेची केंद्रे होऊ शकतात.
८. महिला आणि युवकांचा औपचारिक व डिजिटल सहभाग वाढला, परंतु निर्णयक्षम सहभागात अजूनही अंतर आहे.
९. २०१९ चे निकाल कसमादेत कोणत्याही एकाच पक्षाचे सर्वव्यापी वर्चस्व नसून विभागनिहाय वेगवेगळे राजकीय आधार असल्याचे दर्शवतात.
१०. लोकशाहीची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी मतदानासोबत ग्रामसभा, सामाजिक लेखापरीक्षण, पारदर्शक माहिती आणि सातत्यपूर्ण नागरिक संवाद आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

१. भारत निवडणूक आयोग, मतदारसंघ परिसीमन आदेश, २००८, महाराष्ट्र विभाग, पृ. २६१-२६२
२. भारत निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०१९ सांख्यिकीय अहवाल, अधिकृत मतदारसंघ रचना—परिसीमन आदेश २००८
३. सिद्दीकी, इलियास. मेहमूद शेख (अनु.). नारोशंकर राजेबहादुर आणि मालेगावचा इतिहास. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन, २०१८.
४. पवार वर्षा, "नाशिक जिल्ह्यातील कसमादे परिसरातील ब्रिटिशकालीन दुष्काळाचा अभ्यास (इ.स .१८१८-१९४७)", क.ब.चौ.उ.म.वि.जळगाव (अप्रकाशित ग्रंथ)
५. भारताची जनगणना. District Census Handbook: Nashik, Census of India 2011. Directorate of Census Operations, Maharashtra.
६. महाराष्ट्र शासन. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन: नाशिक जिल्हा. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, विविध वर्षे.